

mēniñ helyett *minñ* stb. Egy lényegesebb megszorítása mutatkozik az érintett törvénynek a mélyhangú önhangzón végződő ige-tők (ide értve a negatív *-ma* végű ige-tőt is) praesensében. Ezen ige-k praesenstőjének *aj*, *uj* (s negatív *-maj*) vége ugyanis összevonatván *î*-vé, azaz egy határozottan magashangú hosszú önhangzóvá, a rákövetkező ragok is magashangú alakban léphetnek föl, mint rendszeren föl is lépnek a 3. személyben, s a többes-számban; az egy. 1. 2. személyekben mégis inkább *man*, *san* (v. *sîn*) a ragalak; p.o. aldîsîz csaltok (ettől: *alda*, nem: *aldajsîz*), qorqmîsen nem félsz (*qorqma*; *qorqmajsan* helyett); sorîdeler kérdeznek (*soru*; *sorajdîrlar* h.) *oymîz* olvasunk (oqujmîz h., ettől: *oqu*) stb. Azonban *oymîman*, *başlîman*, *añlîsan* stb.

A mi a 2-ik, az oszmanliban és a jakutban oly határozottan kifejtett törvényt illeti, ez a khivai-tatárban úgyszólván még csak levőfélben van. A nehéz önhangzóval való képzők és ragok egyáltalában csak *a* v. *e*-t tűrnek (mint az oszmanliban; *o*, *ö* tehát az első vagy gyökszótagon kívül nem fordulhat elé). A könnyű önhangzóval való képzők és ragok pedig (melyekben *î*, *i* és *u*, *ü* önhangzók szerepelhetnek) megelőző *a*, *î* és *e*, *i* után kivétel nélkül *î* és *i*-vel vannak, p.o. *başîm*, *qîzîm*, *barîp*, *çîqîp*, *işegîm*, *tilîm*, *sözlesîn*, *işîsîn*, *qîtîrîp*, *içîrîp*, *çîqarîp*, *jîtkîzmeç*, *almaçîç*, *kitmekçi* stb. Azonban *o*, *u* és *ö*, *ü* után nem következik mindig rendszeren *u* és *ü* mint az oszmanliban, hanem fölváltva *î* és *i* is, sőt egyes esetekben csak *î* és *i* található. A fent közölt szövegekben találunk ugyan ilyeneket: *qolum* (karom), *qulum*, *qolu*, *qulu*, *oylu*, *burnuñ*, *uluym*, *ornun*, *otunnên*, *sözüñ*, *gôrûñ*, *jüzüm*, *jüzüni*, *jüzünde*, *üstünde*, *üstüne*, *sözüm*; *pullu*, *pulluq*, *toqluq*, *munu*, *bolur*, *bolsun*, *bolup*, *qojup*, *tüştüm*, *tüştü*, *kördüm*, *kördüñ*, *kördük*, *turđum*, *turup*, *tüştüp*, *bügüp*, *bölüp*, — de általában véve gyakrabban látjuk az ellenkező esetet, t. i. *î* és *i*-t *o*, *u* és *ö*, *ü* után, p. o. *törtisi*, *sözîni*, *südîni*, *sözi*, *maşuqç*, *köñlînde*, *ölümîzden*, *ölüsînnen*, *öjzîm*, *öjzîñîz*, *közînnen*, *oylç* (*oylu* mellett), *oylîñç*, *qulunç*, *pulñç*, *közîmnî*, *jolññ*, *kötnî*, *jüzüknî*, *munç* (*munu* mellett), *qojñç*, *küññîñ*, *bolçp*, *tutçp* (*bolup*, *tutup*), *körîp*, *boldîm*, *kördîm*, *qorqtîm*, *jürdîm*, *böldîm*, *boldîñç*, *turđîñç*, *boldî*, *urđç*, *qoudç*, *oturtçç*, *bujurđç*, *qorqtç*, *küldî*, *sordç*; *tuttç*, *qojdç*, *kördî*, *bölüştîler*, *sordçlar*, *boldçlar*; *bolup-tî*, *qojup-tî*, *tüştüp-tî*; *bolursîz*, *jaumarlîçq*, *otlîçq* stb. — Ezekből tehát látható, hogy az említett 2-ik törvény a khivai-tatárban még nem birt erős

lábba kapni; sőt itt a törvénnyel ellenkező eset, t. i. hogy *o*, *u* és *ö*, *ü* után, mint könnyű önhangzó *ï* és *i* áll, majdnem rendesnek mondható. Kivált nyílt végszótag szereti az *ï*, *i*-t, s p.o. sohasem hallottam a *boldu* ejtést *boldï* helyett. Ezenkívül meg is kell jegyezni, hogy némely ragokat és képzőket, melyeket így *o*, *u*, *ö*, *ü* után némelykor *u*, *ü*-vel ejtenek (vagy az oszmanliban rendesen *u*, *ü*-vel ejtenek), állandóan *i* (ى) -vel írnak, jeléül, hogy az *i* ejtés régiebb, p.o. نى (*nï*, *ni*) accusativrag, نينك (*nïñ*, *niñ*) genitivusrag, دى (*dï*, *dï*) praeteritumképző, جى (*ǰï*, *ǰï*) névszóképző. Másrészt azonban eredetileg *u*-val való ragot is vont át az *ï* ejtésre a khivai nyelv, p.o. *tï*, *tï* (*dï*, *dï*) e h. *tïr*; *tïr* (*dïr*, *dïr*) létege, mely a *tur*, *turur* helyett való (eredete *turmaq* állni), p.o. bolup-*tï*, boladï, qo-*jup-tï*, biledi stb.

b) A mássalhangzóknak is van bizonyos illeszkedési törvénye a khivai tatárban. Oly ragok t. i., melyek gutturalis, palatalis, dentalis mután kezdődnek, az alapszónak kemény vagy lágy véghangzója szerint, vagy kemény vagy lágy mutával lépnek föl. Az alapszó lágy véghangzója lehet valamely önhangzó (és kettős önhangzó), nasalis mássalhangzó (*ñ*, *n*, *m*), a sziszegő *z*, végre *l*, *r*; a lágy muták csak *ɣ*, *g* (lehet utánok *ɣ*, *g* és *d*, p.o. *toɣɣan*, *büggen*, *bâɣda*, *bïgde*); a többi muták (*ǰ*, *d*, *b*) egyáltalában ritkán fordulnak elé mint alapszók véghangzói, s rákövetkező mutával összeütközvény többnyire keményekké változnak (p.o. *müuratqa* e h. *müradqa*, *ǰellatqa*: *ǰellad*, *aɣaǰqa*: *aɣaǰ*, *qassaptïn*: *qassab* stb.). — A mondotak szerint váltakozó lágy vagy kemény mássalhangzón kezdődő ragok és képzők p.o. a gutturalisos dativusrag, mélyhangúlag *ɣa* vagy *qa*, magashangúlag *ge* v. *ke*; a praeteritumképző *ɣan* v. *qan* és *gen* v. *ken*; a névszóképző *ǰï*, *ǰï* vagy *čï*, *čï*; a locativusi *da*, *de* v. *ta*, *te*, ablativusi *dïn*, *dïn* v. *tïn*, *tïn*; a praeteritumi *dï*, *dï* v. *tï*, *tï*; a cselektető *dïr*, *dïr* v. *tïr*, *tïr*.

Egyháshoz áthasonuló másalhangzók főleg *n-l*, melyek *ll*-vé lesznek, p.o. körgeller a kik láttak (körgenler), *ɣatillar* asszonyok (*ɣatïnar*), küllükçi napszámos (künlükçi), *Jïlallï* kigyós — helynév (*jïlanï*); néha *r-l* is: *wezïller* vezírek (wezïrler). — Ezenkívül *md* lesz *mn*, *ñd* lesz *ñn*, *nd* lesz *nn*, de csak akkor, mikor a *d*-n kezdődő szótag zárt szótag, mint p.o. az ablativusi *dïn* rag: ménnen éntölem (ménden), *bašïmnan* fejemtől (bašïmdan), *isiñnen* eszedből (isiñden), *annïn* attól (andïn), *zindännën* börtönből (zindândïn);

ellenben a nyílt szó tagot tevő locativusi *da* rag *d*-je soha sem változik, *m*, *ñ*, *n* után sem, *n*-né, p.o. bašimda fejemben, anda ott, zindânda börtönben, isiñde eszedben stb. — Végre *n*, *m* találkozásán össze, könnyen *mm*-nek ejtődik, p.o. jamam-*ma* (jaman-*ma*), bilesem-mé (bilesen-mé) l. fent a 278. lapon.

II.

Nyelvtani alakok.

1) A névszók többes-számát (kivéve az 1. 2. személynévmásokat: *biz* mí, *siz* tí) *lar*, *ler* rag képezi: atalar atyák, tüjeler tevék, tašlar kövek, köjnekler ingek stb. — A *biz* mí, *siz* tí is kaphatják még a *ler* ragot (*bizler*, *sizler*) a többes-szám tüzetesb kifejezésére, miután *biz*, *siz* gyakran „én, te“ helyett használatnak. Hasonló okból van *öjzlerimiz* magunk, *öjzleriñiz* magatok is.

2) A névszók birtokosragozása, szem előtt tartva a mit fentebb az önhangzók illeszkedési 2-ik törvényéről mondtunk, ugyanaz a mely az oszmanliban van (ide értve azt is, hogy a 3-dik birtokosrag a nem *n*-en kezdődő casusragok előtt elétünteti megint eredeti vég *n*-jét).

- ata : atam atyám, atañ atyád, ataš atyja
 atamiz atyánk, atañiz atyátok, ataları atyjok ;
 tüje : tüjem tevé, tüjeñ tevé, tüjesi tevéje
 tüjemiz tevénk, tüjeñiz tevétek, tüjeleri tevéjük ;
 öj : öjim házam, öjiñ háza, öji háza
 öjimiz házunk, öjiñiz házatok, öjleri házuk ;
 qulaq : qulaym fülem, qulaymñ füled, qulaş füle
 qulaymiz fülünk, qulaymñiz fületek, qulaqları fülük ;
 köjnek : köjnegim ingem, köjnegiñ inged, köjnegi inge
 köjnegimiz ingünk, köjnegiñiz ingetek, köjnekleri ingők ;
 öjz : öjzim magam, öjziñ magad, öjzi maga
 öjzimiz magunk, öjziñiz magatok, öjzleri magok.

A birt tárgy többvöltát a rendes többesi (*lar*, *ler*) rag fejezi ki, a személyragok előtt; csak *ları*, *leri* előtt nem ismételtetik a *lar*, *ler*: atalarım atyáim, atalarıñ atyáid, ataları atyái
 atalarımiz atyáink, atalarıñiz atyáitok, ataları atyáik.

3) A számnemek felsorolását nem tartom itt szükségesnek, mert nem különböznek az oszmanli számnévalakoktól; csak-

hogy általában kezdő *d* helyett *t* van: *tört* négy, *toquz* kilencz; *toqsan* kilenczven; meg *jigirme* húsz (nem *jigirmi*, *jirmi*), *jiti* hét (oszm. *jedi*), *biš* öt (*beš*).

A sorszámnevek *lanži*, *lenži*-vel képeztetnek az alapszámnevekből (nem csupa *-nži*-vel, mint az oszmanliban): *ikilenži* második, *altılanži* hatodik, *qirqlanži* negyvenedik stb.

Collectivuszámnevektől, úgy mint a magyarban *hárman*, *négyen* stb., használtak szintén *-n*-es alakok: *ikin*, *üčün*, *törtün*, *bišin*, *altın*, *jitin*, *sekizin*, *toquzun* = ketten stb. (p.o. *kıldiler* jöttek). — Különbözik a személyragos alapszámnevek collectív jelentésűek is, p.o. *üčimiz* hármunk (mind a hármunk), *altısı* hatja (mind a hatja) stb. stb.

6) N é v m á s o k.

a) Személynévmások:

men én, *sen* te, *ô* (ol) ő
biz mi, *siz* ti, *ôlar*, *ular* ök;

b) Reflexív névmás:

öjzim magam, *öjziñ* magad, *öjzi* maga
öjzimiz magunk, *öjziñiz* magatok, *öjzleri* magok.

Az *öjzlerimiz*, *öjzleriñiz*-t illetőleg l. fentebb 1) alatt.

c) Mutató névmások:

bu (*mun-*) ez, *ô* (*an-*) az, többes: *bular*, *ôlar*.
ošbu emez, *šu* (*šul*, *šol*, *šun-*) amaz.

d) Kérdő névmások:

kim ki, *ni* (*ne*) mi, többes: *kimler* kik, *niler* (*ninerseler*) mik. — Magára nem használt kérdő névmástó *qa*, *qaj*, melytől kérdő adverbiumok (*qajda* hol, *qačan* mikor) és a melléknévileg is használt *qajši* mely, melyik (oszm. *qangī*) származnak.

e) Határozatlan névmások:

bir kimse valaki, *bir nerse* (*bir šej*) valami, *bir valamely* (*bir jirde* valahol, *bir jirge* valahová).

f) Számnévi névmások:

her minden, *her-bir* minden (minden egyes), *niče* hány, *bir-niče* egynéhány, néhány; — *ne-qadar* mennyi, hány, *o-qadar* annyi, *bu-qadar* ennyi stb.

g) Tagadó névmásokul szolgálnak *hič kimse* senki, *hič bir šej* semmi, *hič bir* semmi (melléknévileg, p.o. *hič bir*

au körmedim : semmi vadat nem láttam), természetesen a mondatbeli ige is tagadósított alakban van.

- h) Kérdő s mutató névmásokból képzett milyenséget jelentő szók: *nĉik* milyen, *munuĉdi*, *mundi* ilyen, *anĉdi*, *andi* olyan. A *di* (eredetibb *daj*), a mint látni való, a genitivushoz járul, v.ö. *mĉniĉdi adam* olyan ember mint én. Ezen kívül *munuĉ-kivi*, *anĉ-kivi* is melléknéviileg használhatók.

7) Névragozás.

A genitivus ragja, akármilyen végű is a ragozandó névszó, mélyhangulag *niĉ*, magashangulag *niĉ*; szintígy az accusativus ragja (kivéve a határozatlan accusativust, mely úgy mint a nominativus, egyenlő a csupa névszótővel) mindig *nĉ*, *ni*. A dativus, tekintve a szótő végének kemény vagy lágy voltát, mélyhangulag *qa* v. *ya*, magashangulag *ke* v. *ge*. A locativus ragja *ta* v. *da* és *te* v. *de*; az ablativusé *tĉn* (*tĉn*, *tan*) v. *dĉn* (*dĉn*, *dan*) és *tĉn* (*ten*) v. *dĉn* (*den*). A szótő *n*, *m*, *nĉ*-en végződván, *d* helyett *n*-nel kezdődik az ablativusi rag (l. fent. I, 5, b. alatt); a caritivus ragja *siz*, *siz* (*mĉnsiz* nélkülém, *bularsiz* ezek nélkül).

A névmások és birtokos raggal való névszók általában úgy ragoztatnak mint a többi névszók; csak hogy az *n*-en végződő tőkhöz (*men*, *sen*; *bu* helyett *mun*, *ô* v. *ol* helyett *an*; meg a 3. birtokos raggal való, minthogy a ragnak eredeti vég *-n*-je a casusokban megint elétűnik) a genitivusi és accusativusi rag a kezdő *n* nélkül járul (*mĉniĉ*, *mĉni*, *anĉ*, *anĉ*, *atasĉniĉ*, *atasĉni* stb.), s az *nĉ* 2. birtokosrag után, valamint az eredeti *n*-jével való 3. birtokosrag után eltűnik a dativusi *ya*, *ge* gutturalisa (*baĉiĉna*, *ôjiĉne*; *baĉina*, *ôjine*); ezenkívül a *mĉn* „én“ dativusa: *maĉna*, a *sen*-é *saĉna*, a *bu*-é *muĉna* az *ô*, *ol*-é *aĉya*.

A többesi *lar*, *ler* raggal való névszók csak úgy ragoztatnak mint akármely más *r*-en végződő névszó.

8) A török-tátár postpositiók, egyet-kettőt kivéve, mind csak valamely 3. birtokosragos postpositionalis alapszónak dativus-, locativus- és ablativus-alakjai. Az 1. és 2. személynévmások után természetesen az illető 1. 2. birtokosrag is lép a 3. birtokosrag helyébe (*üstümizge ránk*, *astĉĉnda alattad* stb.). Azért is a névszó előttük többnyire még genitivusban áll, s a mutató és személynévmá-

soknak csakis genitivusalakja állhat előttük. Fölhozok itt egynehányat, főleg az oszmanlitól eltérőket.

eld : eldine *elé*, eldinde *elött*, eldinnen *elöl*.

ast : astina *alá*, astinda *alatt*, astinnèn, -nan *alól* ;

art : artina *után* (helybeli) ;

arq : arjinda *-ntúl* stb.

A névmások genitivusát, de nem a többi névszókét, kívánja *minen* (*bilen*) -val -vel, *üčün* -ért, végett (azonban mondatik *ni-üčün*, *něčün* miért).

Dativus vagy ablativus után álló némely adverbiumok szintén pótolnak postpositiót: *-dün soñ* után (időről), *-dün ilik* v. *burun* előtt (időről), *-ya uturu* ellenébe, vele szemközt, *-ya dejin* (v. *-ya-želli*)-ig stb.

Sajátságos tatár postpositio a *sajin*, melyet a magy. „-nként” -tel lehet fordítani; a jakutban megfelel neki *áji*, mely szintén a névszó után áll, a miért is nem lehet névmás (mint Böthling akarja, Jak. gr. 172. l., noha a Szótárban még postpositiónak adta): *kün sajın* (jak. *kün áji*) naponként, mindennap, *jil sajın* évenként, minden évben (jak. *žil áji*), *munda kilgen sajın* (ide jöttönként =) valahányszor ide jöttem, jöttél, jött stb. Meg kell itt igazítanom a NyK. II, 127. közölt 26. számú tatár vers 2. sorának fordítását: *her žumá sajın kijerge* nem azt teszi, hogy: minden pénteken *mást* fölvenni, hanem: péntekenként (= minden pénteken) fölvenni [azt], vagy: hogy minden pénteken fölvegyem. Egyszersmind mutatja itt az elibe tett *her* (minden), hogy a *sajin*, ámbár „minden”-nel is fordítható, csakugyan nem névmás, hanem utólálló, postpositio. Értékére nézve hasonlítható a cseremiszi *jeda*-hoz (I. NyK. III, 459).

9) A töröktatár adverbiumok vagy nem különböznek a melléknév tőalakjától (p.o. *köp* sok, és egyszersmind: igen, nagyon; *räst* igaz, és: igazán, igazúl; *něčik* milyen, és: mint, hogyan stb.), s fősorolásuk tehát csak szótárba való; vagy tisztán fölismerhető casusalakok s postpositiókkal való névszók, s mint ilyenek már a nyelvtannak más rovatába esnek. Itt csak is néhány névmási, s s egyikét helyirányi adverbiumot hozok föl, a mennyiben az oszmanlitól eltérnek.

qajda hol („hova” helyett is használtatik = *nijirge*); *nijirden* honnét; *munda* itt, ide; *anda* ott, oda;

qačan mikor, *imde* most, *ö-waqt* akkor, *bu-gün* ma, *kiče-gün* tegnap, *irteñ* holnap;

nâçik hogyan, miképen, *böjle* így stb.

ilgeri előre (oszm. *ilerî*), *arıtqa*, *şirtqa* hátra, *joqarî* föl (= oszm.), *tömenge* le, *içkeri* be (oszm. *içeri*), *tüşqarî* ki (oszm. *düşarî*), *birge*, *berâber* együtt. Ezek közül a *qarî*, *keri*, *geri*-félék névszótók, melyek ablativusi s locativusi ragot is vehetnek föl: *joqarîda* fent, *joqarîdan* felülről stb.

10) Igeragozás.

a) Az általános praesens, s egyszersmind futurum, egy *r*-végű nomen verbale, melyhez az 1. 2. személyragok járulnak: *tutar* tart, *iter* tesz; *kiter* elmegyen; *barîr* odamegyen, *alîr* veszen, *bolur* lesz, *jiverir* küld, *saqlanîr* óvakodik stb. Megjegyezni való, hogy ezen *r*-es nomen verbale néha még megelőző néhez (*a*, *e*) önhangzóval ejtetik, hol az oszmanli már csak könnyű önhangzóval ejti, p.o. *biler* (oszm. *bilîr*), *kiler* (oszm. *gelîr*), *qalar* (oszm. *qalîr*) stb. — Ezen nomen praesentis (és futuri)-nak tagadó alakja *mas*, *mes-t* (= oszm. *maz*, *mez*) járultat az igetőhöz: *bolmas*, *tutmas*, *itmes*, *bilmes*.

Példáknál szolgáljanak ezek:

Egy.	1. alirman	itermen	almasmên	itmesmen
	2. alirsan, -sîn	itersen	almassên	itmessen
	3. alîr	iter	almas	itmes
Több.	1. alirmîz	itermîz	almasmîz	itmesmîz
	2. alîrsîz	itersîz	almassîz	itmessîz
	3. alîrlar	iterler	almaslar	itmesler.

b) A valóságos praesens, mássalhangzón végződő igetőknél *a*, *e*, önhangzón végződő töknél hozzájáruló *j*-vel készülő alak, mely az 1. 2. személyragokat, s a 3. személyben a *dir*, *dîr* (rövidítve: *dî*, *dî*, *dê*), azaz eredetileg *turur*, *tur* = lat. „est“ létigét veszi föl. E mellett meg kell jegyezni, hogy az önhangzón végződő igetők (ideértve a tagadó *-ma*, *-me* végűeket is) praesense *aj*, *ej*, *îj*, *îj*, *uj*, *ûj* helyett rendszeren *î*-n végződik, s ez után a *dir* csak *dê* alakban lép föl. Példák:

Egy.	1. alaman	itemen	qarîman (tö: qara)	bilmâimen (tö: bilme)
	2. alasan	itesen	qarîsan	bilmîsen
	3. aladî	itedî	qarîdê	bilmîdê
Több.	1. alamîz	itemîz	qarîmîz	bilmîmîz
	2. alasîz	itesîz	qarîsîz	bilmîsîz
	3. aladîlar	itedîler	qarîdêler	bilmîdêler.

Mindenesetre föltetsző jelenség, hogy a praesensalak p.o. *al* igetőtől *a*-val (*ala*), *qara*-tól pedig *j*-vel (*qaraj*) irodalmi alak, melyet a khivai *qari*-nak *ejt*) képeztetik. Ennek magyarázatát a fent 285. l. eléforduló *barja-turman*, meg a 292. lapon találtató *barjatqanda* alakok adhatják. Ez utóbbi ugyanis e helyett van: *barja-turyanda*, mind a kettő pedig a *tur* igével összetett alakok, melyek helyett ezeket várnök: *bara-turman*, *bara-turyanda*. Hogy *bara* helyett *barja* van, arra mutat, hogy ez volt a *bara*-nak eredetibb alakja, s egyszeriben megértjük a *qaraj*-félék keletkezését is, ha a *barja* hasonlatosságára *qaraja alakot teszünk föl, melyből a *qaraj* egyszerűen elrövidült.

Az *-aman*, *-emen*-féle praesensnek van participiuma is: *a-tón*, *e-tón* (p.o. *ala-tón* vevő, *ite-tón* tevő); ennek *tón*-ja össze van rántva *turyan*-ból, a mely nem egyéb mint a *tur* igének part. praeteriti-je.

Nem mulaszthatom el ez alkalmat, hogy a csuvas *adep*-féle praesensről NyK. I, 357. található fejtegetésemet meg ne igazítsam. A csuvas praesens csak a tatárból érthető meg, s jelesen nincs meg neki valamely *at*-féle alapalakja, bár nagyon is úgylátszik.

A csuvas praes. egy. 3. személyalakja *-at*-on végződik, a mi nyilván = tatár *-adi*, p.o. csuv. *polat* = tat. *boladi*; mert a *t*-nek jésítése még megvolt *i*-re mutat, s ezenkívül az *accentus* is egyező (*polat*, *boládi*). Nincs kétség tehát, hogy a csuvas praesensbeli *t* szintonnét ered, a honnan a tatár *di*, azaz a *tur* segédigének maradványa. Ezen *tur* ige megvan a csuvas praesens többi személyeiben is, hol a tatár csak az egyszerű személyragot ragasztja a praesensi alapalakhoz; úgyhogy *poladep* eredetére nézve nem egyéb, mint *pola-dir-p[en]* (tat. *bola-tur-men*); a 2. szem. *poladin*-t meg *pola-dir-sin*-ből kell eredetnek hinnünk, mely legelőbb *poladիրin*, azután *poladիրn*-ná vált. Hasonló a többesi alakok összerántása is 1. *polatpır* = *pola-tır-pır* (tat. *bola-tur-mız*), 2. *polattır* = *polatır-sır*, 3. *polatče*, *polasse* = *polatırze[m]* (*bola-dir-lar*). Nem különben a csuvas *-agan* végű participium praesentist teljes *adիրan*-ból kell magyaráznunk, p.o. *polagin* = tat. *bola-turyan* (kojb. *boladergan*); v.ö. a *turyan*-nak összerántását ebben: *barjatqanda* (e h. *barja-turyanda*); ha tehát *poladիրgan* előbb *polatkan*, *polakkan* lett, ez a legkönnyebben elgyengülhetett még *polagan*-ná is. Másképen nem lehet a csuvas participium praesentisben a *gan* előtti nehéz *a* önhangzót magyarázni, mely miatt azt nem lehet egyenesen a tatár

yan-féle part. praet.-vel egybeállítani, p.o. *polagan* sehogy sem lehet = *bolyan*, de igen is = *bola-duryan*.

c) Az egyszerű *dî* képzőjű praeteritum nem különbözik a hasonló képzésű oszmani alaktól: *boldîm*, *boldîñ*, *boldî*, *boldîk*, *boldîñîz*, *boldîlar*; *ittîm* stb., *çiqîm* stb., *kördîm* stb., *iestîm* stb.

d) A perfectumot részint a *yan* (*qan*, *gen*, *ken*)-féle nomen praeteriti, mely általában mint nomen verbi abstractum is szolgál (érték szerint az oszm. *-diq*-félének megfelelőleg), hozzájáruló 1. 2. személyragokkal képezi (*alyanman*, *alyansan*, *alyan*; *alyanmîz*, *alyansîz*, *alyanlar*); részint, és pedig gyakrabban, a *p*-féle gerundium *tur* segédigével a 3. személyben: *alîpman*, *alîpsan*, *alîptî*; *alîpmîz*, *alîpsîz*, *alîptîlar*, szintígy: *itîpman*, *îsitîpman*, *ki-lîpman* stb.

e) Az egyszerű conditionalis alak, *sa*, *se* képzővel, egyenlő az oszmanlival: *alsam*, *alsañ*, *alsa*; *alsaq*, *alsañîz*, *alsalar*; *îsem*, *îseñ*, *îse* stb.

f) Elterő az oszmanlitól a teljesebb *raj*, *qaj*, *gej*, *kej* (= oszm. *a*, *e*) képzővel való optativus: *alrajman*, *alrajسان*, *alraj*, *alrajmîz*, *alrajsîz*, *alrajlar*; *birgejmen*, *îkejmen*, *qajtqajman* stb.

g) Az imperativushoz tartozó alakok:

Egy. 1. *alajîn* akarok venni, *itejin* akarok tenni;

2. *al* végy, *it* tégy

3. *alsîn* végyen, *itsîn* tegyen.

Több. 1. *alalî* vegyünk, *iteli* tegyünk

2. *alîñ* (*alîñîz*, *alîñlar*) vegyetek, *itîñ* (*itîñîz*, *itîñler*) tegyetek

3. *alsînlar* vegyenek, *itsînler* tegyenek.

Nomina verbalia.

a) *-maq*, *-mek* képezi az infinitivust, azaz tulajdonképen oly nomen actionist, melynek csak dativusa valódi czélt kifejező infinitivus, p.o. *kitîrmekke* hozni (elment hozni), *öldîrmekke* megölni, kivégezni (vitték).

Ugyancsak a *-maq*, *-mek* nom. actionistól származik *çî*, *çi* képzővel (mely a valamivel foglalkozót jelenti) *maqçî*, *mekçî*-féle nomen, mely a „valamit tenni akarót“ jelenti: *oturmaqçî boldîlar* fenülni akartak, *almaqçî boldî* el akarta venni, *kitmekçî boldî* el akart menni. Jelentése alig különbözik az oszmani s szintén tatár *-aşak* *çşek*-féle nomen futuriétól.

b) Nomen futuri *r* (*ar, er; ır, ır, ur, ır*) által képeztetik, valamint tagadólag *mas, mes* által, p.o. *bolur adam, bolmas adam; soñ ne bolur ırni kim bilir?* Azonban nem használtatik, úgy mint a kazáni tatárban, dativusa czélt kifejező infinitivusnak (p.o. nem *kijerge = kimekke*).

c) Egy másik, az oszmanlival közös nomen futuri az *-ažak, -ežek*-féle: *asılažak adam* ki függni fog, *itežek boldı* akart, készülni tenni, *alažak boldı* el akart venni. — Hogy azonban ezen nomen, úgy mint az oszmanliban, személyragokkal indicativus futuri-t képezne, nem tapasztaltam.

d) Nagy szerep jut a tatárban a *yan* (*qan, gen, ken*)-féle nomen praeteritinek, mely egyszersmind általános nomen agentis, nomen actionis és nomen acti, p.o. *çalq itken* ki teremtett; *körgen* ki látott; *köp bilgen* ki sokat tud; *tılni saqlayan* ki a nyelvet örzi; *qorqanınnın* féltéből; sőbet *itkennin* zındanda *qalyan* (l. 274. l.), *körmegenini* (l. 293. l.), *bolyanını* (u. o.), *žünüblükte jatqan* (284. l.), stb.; *körgenini*, *işikeniini* (284. l.), *körgellerni* bilesin (289. l.), *baqqan žáriem* (303. l.) stb.

Kétség nélkül ettől a *yan, gen* (*qan, ken*)-féle nomentől, mint nomen actionistól származik *lı, li* melléknévképző által egy *alı, geli* (stb.)-féle alak, melynek fent a 282. lapon két példáját találjuk: *jidırgeli, kidırgeli* (šejim joq). Ezek a. m. „etetni való, fölötteni való“, s szorosabban *-gelli*-vel (ebből: *-genli*) írhatók.

Gerundiumok.

a) Egyszerű gerundium az *a, e*-féle, mely a valódi praesensben is alapúl szolgál, s különben például a *bilmek* (tudni), *almaq* posse igék előtt szerepel: *jaza-bilemen* írni tudok, *qača-bilmedi* nem tudott elfutni; *köre-almıman* nem láthatok.

b) Gerundium praeteriti-nek nevezhető a *p*-féle, mely képzésében csak annyiban hülönbözik a hasonló oszmanli alaktól, hogy önhangzón végződő igetökhöz is közvetlenül hozzájárul, p.o. *alıp = oszm.*, *bilip (= oszm.)*, *dep (= oszm. dejip)*, *bašlap (= oszm. bašlajip)*, *tutmap (= oszm. tutmajip)* stb.

c) Ezenkívül a *yan* nomen praeteritinek locativusa s ablativusa, vagy ez utóbbi még *soñ*-val, használtatnak időmeghatározást kifejező gerundialis alakok gyanánt; főleg megjegyzendő *turyanda* a *p*-féle gerundium után, tartamos egyidejűség kifejezésére.

Mellőzöm az úgynevezett *conjugatio periphrastica* fölhozását, melynek bizonyos határt nem lehet szabni, s mely e mellett csupán syntaktikai szerkesztése a maguk bizonyos jelentésében megmaradó participiumok s gerundiumoknak s az úgn. segédigéknek. A kinek tetszik p.o. ezt is: *almaqčï boldï* (el akarta venni) nézheti a körülíró igeragozásba valónak; de annak, ki az *almaqčï* s a *boldï*-nak igazi jelentését tudja, nincs arra szüksége. Mert a törökben az úgynevezett segédige-ragoztatván személyragokkal, magától kiténik, mennyire különbözik ezen úgynevezett török körülíró igeragozás a magyar „tudok vala, tudtam vala, tudtam volt“-félétől.

Végre még észrevételt kell tennem a kérdő szócska helyzetére, mely az *-aman*-féle praesenshez járulván, csak a személyrag után áll (bílesen-mi, qorqmîsiz-mi), még pedig a 3. személyben ilyenkor el is marad a *dï* (p.o. *ala-mï* veszen-e?, *kilmî-mi* nem jö-e?), ellenben az *-rman*-féle futurumhoz tétetvén, rendesen, úgy mint az oszmanliban, a személyrag előtt foglal helyet (p.o. *kiter-mî-sen*), noha itt is taláztatik kivétel, p.o. fent a 285. l. *kîtersiz-më* (e helyett: *kiter-mi-siz*).

Ezzel befejezem a khivai özbeg-tatár dialectusról, vagy talán jobban mondva Molla Iszhák dialectusáról való rövid megjegyzéseimet, melyek, ha a „nyelvtani vázlat“ czímének nem felelnek is meg teljesen, mégis, azt hiszem, e dialectusnak kiválóbb sajátságait érintik, s a fent közlött szövegek olvasóját útba igazíthatják.

BUDENZ JÓZSEF.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BÍZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

HUNFALVY PÁL

NEGYEDIK KÖTET.

HARMADIK FÜZET.

PESTEN,

EGGENBERGER FERDINÁND MAGYAR AKADEMAI KÖNYVÁRUSNÁL.

1865.